

Aydın MUSTAFAYEV

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: aydin.mustafayev73@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.4.128>

TÜRK ETNO-MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ İNSAN-TƏBİƏT MÜNƏSİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, ətraf mühit, bitki kultu, əfsanə janrı, rəvayət, çevrilmə motivi, totem, хаос-космос.

SUMMARY

HUMAN-NATURE RELATIONS IN TURKISH ETHNO- MYTHOLOGICAL THOUGHT

In the article it is said about the tree-plant myth which is reflected in the mythological texts of Azerbaijani folk tales. In the genre of fairy tales, which have an archaic structure and are distinguished by rich mythological semantics, in general, plant myth has a special place in folklore texts. Birth from the apple given by Khizir/dervish is considered one of the main motives of epic folklore. Such heroes grow up quickly, have extraordinary strength and beautiful face, slender figure, in short, are distinguished by the fantastic features. The sacral forces associated with the tree myth help him in the realization of the image's desires and wishes, in his struggle for the cause of truth. The different forms of manifestation of the tree myth are studied in mythological fairy-tale texts. In the study it is shown that the involvement of mythological texts and a system of images of the fairy-tale genre allows us to consider the mythological imaginations and views of a person of the old age, his beliefs, the nuances that ensure the victory of good forces over evil forces. In the article the semantic features of the tree cult in the widely spread fairy-tale genre of Azerbaijani folklore the functions such as its totem, creator, patronizing, etc. are intended as the subject of research.

Keywords: folklore, plant cult, fairy tale genre, totem, Khizir/dervish, apple, dream.

РЕЗЮМЕ

ОТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ В ТУРЕЦКИХ ЭТНОМИФОЛОГИЧЕСКИХ МЫСЛЯХ

В статье повествуется об отношениях человек-природа, которые нашли свое отражение в фольклорных текстах. Образ природы имеет особое место в жанре легенды, с архаической структурой и отличающейся богатой мифологической семантикой, в целом, в фольклоре и поэзии. По мере того как первобытный человек сталкивался с приятными и суровыми обстоятельствами жизни, он приобрел привычку лучше воспринимать окружающий мир, и таким образом начало формироваться его святое отношение и доверие к природе. Природа воспринималась живой в сознании наших предков, стремящихся познать окружающий мир. В статье отмечается, что тексты, отражающие мифологические представления и взгляды первобытного человека, который получает от природы потребность в воде, пище, но в тоже время подвергается негативному воздействию окружающей среды, позволяют рассмотреть важные направления истории первобытного мышления, конфликта хаос-космос. В текстах, которые ярко отражают природу как продукт мифологического мышления, культ растений имеет особое значение для понимания окружающего мира. В статье рассматриваются семантические особенности культа дерева в широко распростра-

ненном жанре легенды азербайджанского фольклора, его тотем, создатель, покровитель и другие функции предназначены как предмет исследования.

Ключевые слова: фольклор, окружающая среда, культ растения, жанр легенды, предание, мотив превращения, тотем, хаос-космос

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd əfsanə janrında insan-təbiət münasibətlərini, mifoloji mətnləri yaradan təfəkkür və dünyagörüşü, çevrilmə motivinin mənşəyini araşdırmaqdır.

Azərbaycan əfsanələri mifoloji dəyərinə görə epik folklorun əsas janrlarından biridir. Janrın spesifik xüsusiyyəti mifoloji motivlərin üstünlük təşkil etməsi və əsatirlərlə səsləşməsidir. Əfsanələrdən fərqli olaraq rəvayətlər baş vermiş real hadisələrin “əfsanələşməsi” yolu ilə yaranır. Təbiətin nadir incilərindən sayılan Xarıbülbül gülü ilə bağlı folklorumuzda bir-birindən maraqlı rəvayətlər mövcuddur. Rəvayətlərin birində deyilir ki, Şuşa üçün çox darıxan Ağabəyim ağacının şərəfinə Fətəli şah Qum şəhərində möhtəşəm saray tikdirir. Sarayın ətrafında böyük bir bağ saldırır. Bağda Qarabağ florasına məxsus bir çox güllər, çiçəklər becərilir. Bağı seyr edən Ağabəyim ağa Xarıbülbülün yoxluğundan rıqqətə gəlir, fikrini poetik şəkildə bu cür ifadə edir:

Vətən bağı al-əlvandır,

Yox içində Xarıbülbül... (5, 87).

Göründüyü kimi, insan-təbiət münasibətləri tarixin hər dönəmində aktual olmuşdur. Yaranan bu rəvayətdə Xarıbülbül Vətəni simvolizə edir. Texnologiyanın nailiyyətləri insanların yaşam və düşüncə tərzinə təsir göstərsə də, təbiətə qut-sal münasibət hər zaman qorunub saxlanılmışdır. Tarix boyunca xalqların ortaq mədəniyyətində dəyərli sayılan bitki aləmi-flora, eyni zamanda gül və çiçək formalı naxış və elementlər mifik təsəvvürdə maddi və mənəvi aləmi bir mərkəzdə birləşdirən Həyat ağacının yaradıcı gücünü təmsil edir. R.Əliyev əfsanə mətnlərinin müxtəlif kultlarla bağlılığını, mifoloji struktur xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Totemik məzmun daşıyan əfsanələr
2. Dağ kultu ilə bağlı əfsanələr
3. Ağac kultu ilə bağlı əfsanələr
4. Su (bulaq) kultu ilə bağlı əfsanələr
5. Reinkarnasiya ilə bağlı əfsanələr
6. Astral-kosmoqonik mənşəli əfsanələr (4, 87).

Əfsanələr başlanğıcını, əsasən, əsatirlərdən alır, qeyri-adi, möcüzəli hekayətlər şəklində qurulur. “Ardıc” mifoloji mətninə nəzər salaq: “Bir gün peyğəmbəri qovurmuşlar. Peyğəmbər gəlib ardıc ağacının arxasında gizlənir. Peyğəmbər alqış eləyib deyir ki, ardıc, görüm səni il on iki ay göy qalasan” (2, 36). Bu mətnlə səsləşən “Ardıc və kəklik” mifoloji mətnində isə deyilir ki, yezidlərin təqibindən qorunmaq üçün imamlar ardıc ağacının yanında gizlənilir. Rəvayətə görə kəklik

o zamanlar dil bilirmiş, insan kimi danışmış. İmamlar qorxurlar ki, kəklik onların yerini deyəcək. İmamlar deyir ki, kəklik, sənin dilin lal olsun, ardıc, sənin də yayın-qışın göy olsun. O zamandan da kəklik lal, ardıc isə həmişəyaşıl olub. Ona görə də ardıc kəsmək günahdır (2, 36).

Hər iki mətnin məzmunundan göründüyü kimi, ardıc ağacı peyğəmbəri və imamları düşməndən qorumaqla ənənəvi hamilik funksiyasında təqdim olunur. Xaos-kosmos qarşıdurmasında yaradılış aktı üzə çıxır. Yaradılış aktı çevrilmə şəklində yox, formasını dəyişmə şəklində (həmişəyaşıl) reallaşır. Bu tip əsatiri xarakterli əfsanələrdə insan-təbiət, ətraf mühit münasibətləri fantastik bir şəkildə obrazlaşdırılır.

Qədim Azərbaycan mədəniyyətinin keçdiyi inkişaf mərhələlərinin, inam və etiqadlarının öyrənilməsində, mifoloji dünyagörüşünün bərpa edilməsində əfsanələrin xüsusi yeri var. Əfsanələr mifoloji strukturuna görə, qeyd etdiyimiz kimi, əsatirlərə ən yaxın janr hesab olunur. Lakin əfsanə mətnlərində təbiət-cəmiyyət münasibətləri daha çox bədiiləşmişdir, yaradılış aktı, totemik görüşlər, inam əsatirlərə nisbətə rudiment halında qalmışdır. Əfsanə janrına məxsus mətnlərdə insan-təbiət münasibətlərini əks etdirən motivlərə bəzən folklorun digər janrlarında da rast gəlinir. Təbiəti canlı təsəvvür etmək Azərbaycan əfsanələrində sıx-sıx müşahidə olunur.

Ətraf mühidə baş verən təbii proseslər öz görkəmi və enerjisi ilə insanlarda fantastik təxəyyülün yaranmasına şərait yaratmışdır. Bitkilər insanın daxili aləminə, hisslərinə, ruhuna, zövqünə emosional təsir göstərir. İnsan təbiətdən aldığı müsbət enerjiyə qarşı laqeyd qalmır, onu təsəvvürdə canlandırır, ilahiləşdirir. Ətraf aləm üzərində aparılan müşahidələr, fəsillərin dəyişməsi nəticəsində baş verən proseslər, təbiətin “ölüb-dirilməsi” mifoloji dünyagörüşün yaranmasında əsas şərt kimi dəyərləndirilməlidir. Əfsanələri mifoloji mənə yükünə görə əsatirə ən yaxın janr kimi dəyərləndirən R.Əliyev qeyd edir ki, totemizm problemi ilə janr (əfsanə) arasındakı əlaqəni tarixi şüurun formalaşması nəticəsində mif mətninin əfsanə mətninə çevrilməsində axtarmaq lazımdır. Əgər mif əvvəlki dövrdə qanun rolunu oynaydırsa, öz rolunu itirdikdən sonra əxlaqi və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına çevrilir (4, 87).

Azərbaycan türkləri ətraf aləmlə bağlı düşüncələrini əfsanə mətnlərində daha çox ağac, su, dağ, ilan, maral, kəklik, ay, günəş obrazlarında canlandırmışdır. Əfsanələrdə ağac obrazı totemizmlə bağlı görüşləri özündə ehtiva edir. Ağac kultunu araşdırarkən insanın ağaca, ağacın insana çevrilməsinin genezisini öyrənmək maraq doğurur. Çevrilmə motivləri əsatir, əfsanə və nağıllarda daha geniş yayılmışdır. Ağac kultu ilə bağlı totemik görüşlər gül, çiçək, meyvə və s. kimi bitki elementlərində özünü büruzə verir və mifoloji dəyəri mətnin dərin qatlarında “gizlənilir”. Çevrilmə motivindən danışarkən L.Vinoqradova yazır ki, bu, canlı və cansız varlıqların zahiri görkəmini, cildini dəyişməsi hadisəsidir. Yəni

başqa bir varlığa – bitkiyə, daşa və s. çevrilməsi haqqında xalq inamlarından doğan folklor motividir (12, 67).

Çevrilmə motivi müxtəlif forma və funksiyalarda, folklorun müxtəlif janrlarında kifayət qədər iz qoymuşdur. Çevrilmənin formasından, mahiyyətindən bəhs edən akademik M.Kazımoğlu yazır ki, özünü gizlədib başqa donə girməyin ən arxaiik mənəsi qəhrəmanın dəyişib o dünya sakinlərinin görkəminə uyğun bir görkəm alması inamı ilə bağlıdır. O dünya sərhədinə çatan qəhrəman o dünyanın eybəcər sakinlərinin görkəmini qəbul edir ki, təhlükədən qoruna bilsin” (6, 11).

Ə.Əliyeva Azərbaycan folklorunda çevrilmə motivi mövzusunı araşdıraraq bu nəticəyə gəlir: ”Şəkil dəyişdirmə, metamorfoza, forma dəyişdirmə, surət dəyişdirmə, don dəyişdirmə, libasdəyişmə, paltardəyişmə, dönüşmə, başqalaşma, dönərgəlik, maskalanma kimi ifadə edilən bu dəyişmə, çevrilmə fərqli zamanlarda şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif nümunələrində dəyişik formalarda özünü göstərmişdir” (3, 167).

Göründüyü kimi, Azərbaycan folklorunda çevrilmələr müxtəlif formalarda özünü göstərsə də, əfsanə janrında, əsasən, kosmoqonik yaradılış hadisəsi kimi qorunmuşdur. Azərbaycan əfsanələrinin bir qisminə güllər, çiçəklər, ağaclar çevrilmə yolu ilə yaranır. İnsanın ağaca çevrilməsini kosmoqonik proses kimi bəzi əfsanə mətnləri üzərində nəzərdən keçirək. “Qızılgül əfsanəsi”ndə dağın dilək yerinə yetirməsi motivi və insanın gülə və quşa çevrilməsi motivləri diqqəti çəkir. Övlad həsrəti çəkən bir ata Arzu dağına çıxır. Dağdan övlad dilədikdən sonra onun bir qızı olur. Qız böyüyür, Bülbül adlı bir gənci sevir. Gənclərin sevgisi nakam sevgi olur. Qız Arzu dağından qızılgül koluna, oğlan isə bülbül quşuna çevrilməsini diləyir. Arzu dağı gənclərin diləyini yerinə yetirir (10, 51-53). Nəticədə qız gülə, oğlan quşa çevrilir. Proses obrazların öz arzularına rəğmənlə Tanrı tərəfindən gerçəkləşdirilir. Çevrilmə prosesinin təhlilindən iki mifoloji aktın baş verdiyini görürük:

- 1) Qızılgülün yaranması-kosmoqoniya
- 2) Bülbülün yaranması-kosmoqoniya

“Qızılgül əfsanəsi”ndə qızın ağaca, oğlanın quşa çevrilmə prosesləri bütünülklə yaradılış funksiyasını şərtləndirən əlamətlərdir. Mifoloji ölüb-dirilmə və çevrilmələr təsəvvürdə təbiət üzərində müşahidə nəticəsində yaranmış metamorfosadır. Məsələn, payızda ağacın yarpaqlarını töküüb yaşam fəaliyyətini dayandırması, yazda yenidən canlanıb çiçəkləməsi, yarpaqlaması və s. kimi proseslər mifoloji ölüb-dirilmə prosesini formalaşdırmışdır. Gecə-gündüz, yay-qış kimi zaman və fəsil təbii əvəzlənmələri (çevrilmələr-dönərgələr), xaos-kosmos qarşıdurmaları varlıqların bir-birinə çevrilə bilməsi anlayışının yaranmasında əsas amillərdən olmuşdur. Xaos-kosmos qarşıdurmasından, ölüb-dirilmə mifologemindən danışarkən professor S. Rzasoy yazır:”İlkin insan aqrar müstəvidə ölüb-dirilmə mifologemini

bitki kontekstində “aşkarladığı” kimi, qeyri-aqrar müstəvidə bu, gündüz-gecə (həmçinin yaz-qış) kontekstində daha çox “aşkarlanmışdır” (11, 130).

“Ağlayan söyüd” əfsanəsinin məzmununa diqqət yetirək. Əfsanədə deyilir ki, şahın qızı sarayın bağbanı ilə sevgili olur. Sevgililər söyüd ağacının altına sığınmış görüşmüşlər. Bu əhvalatdan şah qəzəblənir. Hər iki gənci söyüd ağacının altındaca məhv edir. O gündən sonra söyüd bəxtsiz gənclərin nakam məhəbbətinə yas tutub ağlayır. Heç vaxt başını yuxarı qaldırmır (10, 106-107).

Burada yaradılış motivi özünü ağacın formasını dəyişmək şəklində göstərir. Situasiyadan asılı olaraq qəhrəmanın bitkiyə çevrilməsi onun ağacın totem olması inamından irəli gəlir. Ağaca çevrilmə insanın ağacdən yaranıb ilkin vəziyyətinə qayıda bilmə inamı ilə bağlı olub müxtəlif formalarda yaşayır. Çevrilmə motivləri animistik görüşlərin əfsanə mətnlərində təzahürüdür. Ruhun bir bədənədən çıxıb digər varlıqda yaşaya bilməsi inamından irəli gəlir. E. Qaliboğlu əfsanələrdə bitkiyə çevrilmə prosesinin ilahi gücdən asılı olduğunu qeyd edərək yazır: “Yaradılış eyni süjet üzrə gedir. Lakin səbəblər müxtəlif olur. Səbəblərin əsasında cəmiyyətdə sosial, mənəvi, iqtisadi və s. münasibətlərin pozulması durur. Həmin pozulmalar yeni yaradılışla nəticələnir. Bu göstərir ki, mifik düşüncə anti-harmoniyani-xaosu qəbul etmir. Onu dərhal kosmosla əvəzləyir. Bu da şüurda belə bir əqidə yaradır ki, pislik əbədi qala bilməz, o məhv olub yaxşıqla əvəz olunacaq” (7, 136).

Əfsanə mətnlərində çevrilmə motivinin yaygın olması arxaik düşüncədə insan ruhunun həm də ağacla bağlı olma inamından qaynaqlanır. Mətnlərdə insanın asanlıqla ağaca, gülə çevrilməsi özünün təbiətin bir parçası olması, yəni təbiətdən yaranması inamı ilə bağlıdır. Ağacın ruhuna inam özünü bir çox mifoloji mətnlərdə qorumuşdur. Mifoloji mətnlərin spesifik xüsusiyyətlərindən biri inanc amilinin əsas olmasıdır. İnanca əməl etməyənlər, əsasən, ağaca deyil, daşa-qayaya çevrilir (dönür). Əfsanələrdə çevrilmələr insanın daha çox ağaca çevrilməsi şəklində baş verir. Bəzi mifoloji mətnlərdə insanın daşa, qayaya çevrilməsinin deyil, “dönmə”sinin şahidi oluruq. Dönmələr çox zaman qanunları, tabunu pozma səbəbindən yaranır. Mətnlərdə ağaca dönmə prosesinin yox, ağaca çevrilmə prosesinin baş verdiyinin şahidi oluruq. Mifoloji şüurda ağac, istisnaları nəzərə almasaq, müsbət dəyərləndirilir. Daşa münasibət isə ikimənalıdır. Düzdür, daşın övlad verməsi “Humay qayası əfsanəsi”ndə (2, 39), daşın xilaskarlıq funksiyası “Daş hərimi-Hərəm daşı əfsanəsi”ndə (2, 39), eləcə də bu kimi motivlərə bir çox mif, nağıl, əfsanə süjetlərində sıx-sıx rast gəlirik. İlk odun daşdan yaranması (çaxmaq daşı) inamı-ışıqla, odla, günəşlə bağlılığı, yağış yağdıra bilmə inamı-bərəkəti, məhsuldarlığı simvolizə etməsi daşın mifoloji təsəvvür sistemindəki gücünü, yerini göstərir. Daş insanın sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi inkişafında çox böyük rol oynadığından Paleolit dövrü, Mezolit dövrü, Neolit dövrü mərhələlərinə bölünməklə böyük bir era, təbii olaraq, Daş dövrü adlanır. Ancaq buna baxmayaraq da-

şın mifoloji mahiyyətində bir “ağırlıq” da müşahidə olunur. Bunu daşla bağlı deyimlərdə görə bilirik: “Başına daş düşsün”, “Ayağı daş kimi ağırdır”, “Arxanca bir qara daş getsin”, “Daş qəlbli olmaq” və s. Beləliklə, obrazın daşa dönməsi aktı onun Tanrı tərəfindən cəzalandırılmasının nəticəsi olaraq ortaya çıxır.

Canlı danışiq dilində “dönmə” və “çevrilmə” kimi anlayışlar bəzən bir-birini əvəz etsə də (geriyə dönüb baxmaq, geriyə çevrilib baxmaq), onların fərqli mənə çalarlarını da müşahidə edirik. Güman etmək olar ki, dönmək feili ilə donmaq feili arasında mənə yaxınlığı olub. Su mənfi dərəcədə aqrekat halını dəyişdikdə “dondu” deyilir, “çevrildi” deyilmir və ya su soyuduqda “buza döndü” deyilir. Dönmək//donmaq feilinin anlamında bir hərəkətsizlik var. “Donux adam”, “Donub yerimdə qaldım” və s. ifadələrində olduğu kimi. “Çevril”mək, güman ki, “çevrə” ilə bir kökdəndir, eyni mənşədəndir. (Çevrə-əhatə, çevrələnmək-əhatələnmək). Çevrilmək, çevrələnmək bir hərəkətliliyi, canlılığı ifadə edir. Göründüyü kimi, mifoloji təsəvvürdə ağac ruhuna bir inam var, ağac canlıdır. Bioloji təsnifata görə də ağac canlılar aləminə aiddir. Ona görə də ümumi çevrilmə motivləri fonunda daş mifologemi ilə bağlı, əsasən, dönmə, ağac mifologemi ilə bağlı çevrilmə istilahi daha işləkdir.

Ağacla bağlı deyimlərdə mənfi çalar özünü göstərmir. İnanca, tabuya əməl edənlər situasiyadan asılı olaraq xilas yolu, dərddən əlacı kimi ağaca çevrilmələrini arzu edirlər. Əfsanələrdə bu məqam ağacın iki mifoloji funksiyasını üzə çıxarır:

1. Ağacın yaradıcı funksiyası.
2. Ağacın xilaskarlıq, hamilik funksiyası.

Göründüyü kimi, əfsanələrin məzmununu təşkil edən mətnlərin bir qismi mənşəyini totem görüşlərindən alır. Əfsanələrdə insan-təbiət münasibətləri daha çox su, dağ, ağac kimi varlıqlara ehtiram-pərəstiş səviyyəsində müəyyənləşir və bu münasibətlər təbiət kultu ilə bağlı mətnlərdə qabarıq görünür. Ağacdən yaranma motivi, mifoloji mətnlərdə çevrilmələr, dönmələr dünya mifologiyasında geniş yayılmışdır. Əfsanələr folklorun qədim janrı kimi struktur xüsusiyyətinə və mifoloji dəyərinə görə kosmoqoniyani öz məzmununda ehtiva edir. Əski çağ insanının mifoloji təfəkküründə ağac mifologeminin mifoloji dünya modelindəki yeri və rolunu araşdırmaq üçün “Qızılquş əfsanəsi”ni nəzərdən keçirək. Əfsanədə deyilir ki, yaxşılığın əvəzində qızılquş padşaha “tayı-bərabəri olmayan hədiyyə” aparır. Bu, dağ başında yalnız bitən alma ağacının bir budağıdır. Budağı padşahın bağında gözdən kənar yerdə əkirlər. Budaq böyüyüb ağac olur. Alma ağacının sirri ondadır ki, onun meyvəsindən kim yesə, on beş yaşında bir cavan olur (9, 148-149).

“Qızılquş əfsanəsi”ndə əsas mifoloji element olan almanın qeyri-adi xüsusiyyəti folklorda, xüsusilə nağıl janrında geniş yayılmış motivdir. Alma ağac kultunun atributu kimi çıxış edir. Mifologiyada ağacın mifoloji funksiyalarından biri inisiyasiya aktını gerçəkləşdirməsidir. Əfsanənin məzmunundan göründüyü kimi, qoca bağbanın almanı yedikdən sonra on beş yaşında oğlana çevrilməsi inisiyasiya

hadisəsi olaraq təbiətin “ölüb-dirilməsi” inamı ilə bilavasitə bağlıdır. R.Əliyev yazır: “Təbiətin “ölüb-dirilməsi”nə olan inam birbaşa ağacın da üzərinə köçürülür. Ağac da təbiətin üzvüdür, deməli, onun da bu xassəsi olmalıdır. Sırf ölüb-dirilmə məqamında ağacda bu proses necə baş verməlidir? İki yolla – birincisi, ağacın özü ölüb-dirilmədə iştirak edir, yəni ağac ölür, ikinci halda ağac öz meyvəsi ilə qəhrəmanı bu prosesdən keçirir (4,135).

Mövzu rəngarəngliyinə baxmayaraq, insan-təbiət münasibətləri ilə bağlı təsəvvürlər əfsanə janrına aid mətnlərin əsasını təşkil edir. Hüquq və əxlaq normalarının pozulması, ekoloji problemlər, ətraf mühitə qarşı sayğısızlıq kimi qorxu qarışıq hisslər toplumun düşüncəsində ətraf aləmə yeni baxışın, inam və inancın, təbiət kultunun yaranmasına səbəb oldu. Kainatda tarazlığın, balansın qorunmasına səy göstərən və nicat yolunu Tanrıya sığınmaqda görən türk etnosunun ilkin ibtidai-fəlsəfi təsəvvürləri öz ifadəsini həm də əfsanə janrında tapmışdır. Yaradılış mifinin mövcud olduğu əfsanələrdən biri də “Gülxətmi əfsanəsi”dir. Xətmi adlı qızın gülə çevrilməsi xoş bir niyyətdən, nişanlısına şəfa vermək arzusundan doğur (1, 105) “Yemlik”, “Lalə, Lalaxal” (1, 105-106), “Gicitkən” (1, 107) əfsanələrində də çevrilmələr kaos-kosmos qarşıdurması müstəvisində baş tutur və bitki-ağac kultunun yaradılış mifi ilə bağlılığını ortaya çıxarır.

İnsanın ağaca çevrilməsi motivi ağacın insandan yaranmasını deyil, onun ağacdən yaranmasını, ilkin vəziyyətinə dönməsini şərtləndirir. İstənilən halda, bu çevrilmələr (dönmələr) yaradılış konsepsiyası ilə bağlı təsəvvürlərdə daha güclü inam formalaşdırmaq məqsədi daşmışdır. Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, ağac kultu ilə bağlı mifoloji təsəvvürlər dinindən, irqindən asılı olmayaraq, dünyanın bir çox xalqlarında geniş yayılmışdır. Çevrilmə anlayışı ilə bağlı ifadələr xalq yaddaşında bu gün də yaşayır, məsələn: “Quş, yerinə mən olaydım”, “Nərgiz olub yollarında bitərdim” və s. Məişət həyatımızda tez-tez rast gəldiyimiz “Sənin yerinə olsam, belə edərdəm”, “Mənim yerimə olsan, necə edərsən?” kimi ifadələr-yaşmalar, ola bilsin ki, mifoloji çevrilmə anlayışının çağdaş dönmədəki yaşantısıdır. Yazılı ədəbiyyatda da bu məzmununda nümunələrə rast gəlmək olur. M.Araz yaradıcılığında çevrilmə motivi ilə səsleşən bir parçaya diqqət yetirək:

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim (8,133).

Əfsanələrdə çevrilmə motivi təbiətin, ətraf aləmin canlı olaraq dərk edilməsi mifoloji görüşlərindən yaranmışdır. Araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan əfsanələrində çevrilmələr, dönərgələr motivi genetik baxımdan qədim ümumtürk ruhu, mədəniyyəti ilə bağlı olub, əski çağlarda formalaşmışdır.

Ağac kultu ilə bağlı əfsanələrin yaradılış aktı müstəvisində araşdırılmasından aşağıdakılar üzə çıxır:

1. Etik-mədəni münasibətlərin fonunda yaradılış aktı-bitkilərin yaranması.
2. Xaos-kosmos qarşıdurmasında yaradılış aktı-bitkilərin yaranması.

3. Sevgi ilə bağlı yaradılış aktı-bitkilərin yaranması.

İşin elmi nəticəsi: Məqalədə insan-təbiət münasibətləri əfsanə və rəvayət mətnləri əsasında aparılır. Göründüyü kimi, əfsanə janrında mifoloji çevrilmə motivinə sıs-sıx rast gəlinir. Araşdırmada çevrilmə motivininin mənşəyinə diqqət ayrılır. Məqalədə son olaraq vurğulanır ki, çevrilmə motivində təbiət obyektlərindən gülə-çiçəyə, bitkiyə çevrilmə üstünlük təşkil edir. Azərbaycan əfsanələrində insan-təbiət münasibətlərini çevrilmə motivi əsasında araşdırmaqla yaradılış aktı və onun məzmun, icra formaları müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folklor antologiyası, 8-ci cild, Ağbaba folkloru // Toplayıb tərtib edənlər: H. İsmayılov, T. Qurbanov, Bakı: Səda, 2003, 475 səh.
2. Azərbaycan folklor antologiyası, Zəngəzur folkloru // Toplayıb tərtib edənlər: M. Kazımoğlu, Ə. Əsgər, 12-ci kitab, Bakı, Səda, 2005, 464 səh.
3. "Dədə-Qorqud" (Elmi-ədəbi toplu), Bakı, Elm və təhsil, 2016/2, s.166-174
4. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları, Bakı, Elm, 2014, 332 səh.
5. Hacıyeva M. Folklor işığında. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 220 səh.
6. Kazımoğlu M. Folklorda obrazın ikiləşməsi, Bakı, Elm, 2011, 228 səh.
7. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 180 səh.
8. M.Araz. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, 1-ci cild, Lider, Bakı, 2004, 224 səh.
9. Paşayev S. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri, Bakı, Azərnəşr, 2009, 447 səh.
10. Paşayev S. Yanardağ əfsanələri, Bakı, Gənclik, 1978, 160 səh.
11. Rzasoy S. Oğuz mifi və oğuznamə eposu, Bakı, Nurlan, 2007, 182 səh.
12. Виноградова Л. Н. Превращение. Из словаря Славянские древности // Славяноведение. 6, 2004, с. 67-70

